

שׂאול וְאֵהֶל, הַמֶּלֶךְ הַיְהוּדִי בַפּוֹלִין*

(אמת ואגדה)

1

לפני כ־30 שנים התרחש באחד מבתי־הספר בלמברג מקרה מעניין: ילדה יהודייה לא היתה שקטה בזמן השיעור והפריעה במהלך הלימוד. המורה — בבואה להענישה על העבירה — פקדה עליה להתייבב באחת מפניות הכיתה. הילדה היתה נרגשת מאוד וכשעיניה נתמלאו דמעות היא פנתה אל המורה ואמרה: "אין לך שום זכות לנהוג בי ככה, מפני שאני בת־מלך. אבי־אבי־סבי היה כאן מלך בפולין, כאשר אבי־אבי־סבך עדיין הסיק כנראה תנורים בבתינו, בתי היהודים!" התרגשות עצומה פרצה בכיתה. המורה הנוצרייה נתקפה היסטריה של עוויתות וכל העניין נמסר להנהלת בית־הספר.

זה היה השביל, אשר בו נודע לי לראשונה שמעו של שאול וְאֵהֶל, המלך היהודי בפולין, ומאז הייתי אחוז בסקרנות רבה לגבי הנושא הזה.

לעתים קרובות הצגתי לעצמי את השאלה: האומנם זה אפשרי, שבארץ פולין, במדינה של פריצים־אצילים ונוצרים־קאתולים, מקום שבו יהודי תמיד הוצג כיוצא־דופן מן ה'בלתי מאמינים', שאסורים עליו המגורים מעבר לתחום הרחוב היהודי, שאסור עליו המסחר בסחורות מסוימות, שאסור לו להופיע ברחוב הגויים ביום ראשון — כלום ניתן להעלות על הדעת שבארץ פולין, שאין רוצים להרשות ליהודי להיות 'וּוֹזְנִי' — יבחרו ביהודי כמלך, ולו רק ליום אחד או ללילה אחד? מתי זה קרה? אימתי חי האיש ומתי הוא מְלֶךְ? הרי ידועה לנו הרשימה של כל מלכי פולין, ואילו תאריכי שלטונם ותולדותיהם מונחים לפנינו כספר פתוח! אך מוכרח כאן להיות נעוץ משהו, מפני שהאגדה הזאת עוברת מדור לדור, ודור לדור מביע אומר, והילדים מספרים בבוא העת לילדיהם.

והמסורת קיימת לא רק אצלנו, אצל היהודים. בבואי לחטט בספרים ישנים מצאתי, שההיסטוריון הפולני לְלֶבֶל כותב אודות מלך אגדתי בפולין בזמנים קדומים ביותר, עוד לפני שהפיאסטים השתלטו על ארץ פולין. על המלך הזה — שקראו לו ר' אברהם — נאם בהתלהבות עצומה בסיים של גליציה המגן הגדול שלנו סְמוֹלְקָא בשנת 1868, בשעה שהוא ביקש לנפץ את ההגבלות מימי־הביניים

* מסה מתוך קובץ מחקרים של ההיסטוריון המפורסם מאיר באלאבן (1877-1942) יידן אין פוילן (יהודים בפולין). שראה אור בבית־ההוצאה של המו"ל בוריס קלצקין בוילנה, 1930-17, בעמ' 38.

ולזכות את היהודים בשיווי־זכויות. הווה אומר: גם החוקרים "שלהם" יודעים משהו על מלך יהודי, אלא שהם קוראים לו אברהם, ואילו אצלנו הוא נקרא שאול. זה אותו עניין, עטור בשם אחר. אך חרף שני השמות, לא ידעתי באיזה זמן ובאיזה מקום לשבץ את המלך הזה בהיסטוריה של פולין.

כאשר המשכתי לחפש, מצאתי שהספר היחידי הדן בנושא הזה היה גדולת שאול, שעובד בידי הירש אַדְלֶמָן והודפס בלונדון בשנת 1854.

בספר זה, שחובר על פי הזמנת כמה בנים עשירים של משפחת וָאהל ובעיקר דְּנִיס מ. סאמוּאֵל בלונדון, פרסם אדלמן נוסחים אחדים של האגדה, מכתבי־ייחוס אחדים ומספר לא קטן של מכתבים, שכתבו אנשים מפורסמים בבחינת הסכמות, ועל־ידי כך חיזקו את האמונה בממלכתו של שאול. בני־המשפחה קנו את הספר בחיפזון ושמרו עליו בבתיהם כעל שכיית קדושה. וכך הוא נמסר לבנים ולבני־בנים.

האגדה נפוצה בעם, פשטה נוסח ולבשה נוסח. בערים שונות ובארצות שונות עוצבה האגדה באורח שונה, כל סבתא סיפרה לנכדיה את הסיפור בהוסיפה פרטים מפרי דמיונה. אך כולם מסכימים, ששאול וָאהל היה מלך בפולין. לא ברור כמה זמן, אולי רק יממה אחת, או שמא לילה אחד, אך הוא מְלָךְ, וצאצאיו ממשפחת וָאהל, קְצָנְלֶנְבוֹיֶגֶן וקצנלנפויגן — גאים מאד בעובדה זאת.

הדור הישן היה מרוצה מאוד מן העניין הזה. במערכות הנישואין של ילדים היה לייחוס משקל גדול, ואם פלוני לא רצה להאמין באגדה, קראו לו אל בית־כנסת־הרצים' בלובלין, אשר שם מחלקים את ההקפות והעליות בשמחת־תורה 'ברשות השר ר' שאול וָאהל'.

לדור הצעיר לא היה עניין זה נהיר ביותר. הם אמנם היו מעוניינים בייחוס, אלא שהפעם הוא איכשהו עמד בניגוד להיסטוריה הפולנית. את הניגוד הזה לא היה לאל ידם ליישב: יהודי — מלך בפולין? כלום ייתכן? אולי ניסו הפריצים להפעיל מעשה לצון עם יהודי, כפי שנהגו לא פעם. פשוט נטלו והושיבו אותו בכסא המלך בבחינת מהתלה מוזרה? ושמא הוא בכלל לא היה מלך אלא עבד מלך?

ברעיון מעין זה בא אלי לפני כ־20 שנים אחד מן הנכדים של המשפחה המסועפת ביותר הזאת. ואני הייתי בימים ההם שקוע בתעודות עתיקות. פתאום נפתחה הדלת ונכנס איש יפה־תואר וגבוה, עטור זקן שחור בעל־מידות והחזיק תיק עבה מתחת לבית־שחיו. הוא הציג את עצמו בקול רם: "אנוכי שאול וָאהל".

ממש התפעלתי מן הקול הזה ומן הדמות המרשימה וכבר הייתי מוכן להשמיע את הפסוק "ברוך מְחִיָּה מתיים". אך האורח לא החריש, אלא המשיך לדקלם את ההצגה העצמית שלו, לאמור: "אני צייר ומתגורר בפטרבורג. כל חיי הריני אוסף תעודות אודות סבי הגדול. אבותי ואבות־אבותי היו סבורים, ש'הוא' היה מלך בפולין, אלא שזו לא היתה האמת. לאמיתו של דבר הוא היה שר־החצר אצל המלך. בנושא זה אני מנהל מאבקים עם קרובי משפחתי". הוא אמר את הדברים מתוך התרגשות רבה.

לא ירדתי לטעמה של התרגשות זו ושאלתי אותו בשקט, מה הוא בעצם רוצה ממני. האורח פתח את תיקו הגדול, שלף מתוכו ניירות מניירות שונים והחל לקרוא

באוזני לאט לאט תעודה אחר תעודה. כאשר נוכחתי שלסיפור הזה אין סוף, ביקשתי אותו שיסביר לי בקיצור את סיבת בואו אלי.

מפיו שמעתי, שלדעתו היה המלך הפולני בוחר את משרתי-החצר ושריה מתוך מעמד האצולה (השְׁלֵאכְטָה). יתר על כן, אם קרה, שזכה למינוי בחצר איש ממעמד אחר, הרי עצם המינוי הכתיר אותו בתואר אצולה, מעין שר. "יש חוק ברוסיה" — המשך והסביר לי האורח — "המקנה זכות של אצילות לכל מי שאבותיו היו שרים. ואת זה אני בא לתבוע מן הקיסר, ועל כן אני זקוק למכתב-ייחוסין רציני ומוסמך."

כל נסיונותי להסביר ולהוכיח לו, שאין הוא אלא טועה, באשר יהודים רבים היו משרתים בחצר ואיש מהם לא הפך לאציל — לא השפיעו עליו כהוא זה, ואורחי הלך לדרכו נרגש ונרגז. יותר לא ראיתי אותו. כפי שסיפר לי אחיו מקץ שנים רבות, מת האיש בקראקוב וכל ניירותיו אבדו אי-שם.

הצייר מפרטבורג היה אחד ממשפחת וָאהל, שביקשו להתעמק בפרשת הסבא הגדול שלהם, ועל כן חיפשו וחיטטו בספריות ובארכיונים — כל זה למען להוציא לאור ולהוכיח את ייחוסם.

אבל לא רק נכדים פנו אל הארכיונים. הפרשה זכתה לתשומת-לב של היסטוריונים מקצועיים בשלהי המאה ה-19, בשעה שנכתבו אודות שאול וָאהל שתי עבודות מונוגראפיות גדולות: אחת בפוזנאן והשנייה בפטרבורג.

בשנת 1888 פרסם הרב המנוח של פוזנאן, ד"ר פיליפ בלוך, מאמר מעניין בכתב-העת 'צייטשריפט דער היסטורישן גזלשאפט פיר די פראווינץ פוּזֶן'. שנה אחת מאוחר יותר (1889) פרסם פרופ' ברשאדסקי מסה על אותו נושא בכתב-העת 'יוסכוד'.

בלוך לא היו כלל מקורות ועיקרי דבריו הם הסבר ראציונאליסטי של האגדה. ברשאדסקי, לעומת זאת, כבר הציץ אל תעודות והוא גם העלה בפעם הראשונה בספרות ההיסטורית תמונה (אמנם קלושה למדי) של שאול וָאהל האמיתי.

חקירות רבות בהמשך, בעזרת ארכיונים שונים, איפשרו לנו להבהיר יותר את הפרשה. אף על פי שאנו רחוקים עדיין מאוד מהצגת תמונה ברורה ומהימנה של דמות שאול וָאהל לפרטיה — יש לפנינו היום תמונה של גיבור האגדה המלכותית היפה, ואנו מתחילים להבין, באיזו מידה אחוזה האמת בתיאור הזה, ובאיזו מידה — רק הדמיון.

2

האגדה

א.

שאול היה בנו של הרב המפורסם ר' שמואל-ליהודה קצנלנבויגן, אב בית-הדין בפאדואה, והרי ידוע לכול, שהוא זכה לשם וָאהל, מפני שהוא נבחר (וויילן — בידיש מן הגרמנית: לבחור) להיות מלך בפולין. הוא נבחר על-ידי אנשי האצולה הפולנית פה-אחר. וזה קרה כך:

ר' שאול היה אהוד מאוד על הפריצים וגם זכה להערכה רבה מצידם, מפני שהוא היה מלומד וגם חכם מאוד. באותם הימים נפטר לפתע מלך פולין והוטל על הפריצים לבחור לו מיד יורש. וקיים חוק בארץ פולין, שבימי הבחירות, אם נקבע תאריך מסוים לבחירה, אסור בשום אופן לדחות או למשוך. והנה — ויהי היום שהתכנסו בו הפריצים מארבע פינות פולין ונטו את אוהליהם בשדה, במרחק מה (כ־4 מילין) מווארשה והחלו בשיחות אודות המועמדים. הגיעה שעת הצהריים, והזמן חלף ויהי ערב, והם עדיין לא היו מסוגלים להגיע לעמק השווה. פחד נפל על כולם, שמא לא יצליחו לקיים את החוק בדבר היום המוגבל לבחירה, ובפרוס הלילה הם החליטו בינתיים לקבוע את שאול ואהל כמלך — עד אשר יצליחו להגיע לידי הסכמה ויבחרו את המועמד הנכון. ויהי כן. קראו לשאול, הושיבו אותו על כסא המלכות הפולני וכל הפריצים עם כל אנשי הכמורה העניקו לו את כל הכבוד וצעקו בקול רם בלשון פולין: 'יחי המלך! יחי המלך!' ומיד הביאו את 'ספר הקיומים' הגדול ושאלו לא השתהה ומיד רשם בו במו ידו הוראות וחוקים שונים לטובת היהודים."

"חלף הלילה, הפריצים אכלו ושתו ור' שאול כתב וחתם. למחרת בבוקר הגיעו הפריצים לכלל הסכמה, בחרו את המלך, ושאל ירד מכסא המלכות ושוב חזר להיות שר בישראל."

ב.

נשאלת שאלה: כיצד מגיע יהודי בפולין לרמה כזאת של כבוד — ומניין בעצם הגיע ר' שאול לפולין, אם אביו היה רב בפאדואה ובוונציה? והמעשה שהיה כך היה: ר' שאול היה צעיר סקרן והיה לו חשק לתור ארצות שונות ולהכיר את מנהגי חייהן. הוא יצא לדרך, עלה הרים וירד בקעות עד שהגיע לארץ ליטה והשתקע בעיר בריסק. כאן הוא נשא לאשה את בתו של ר' דוד דרוקר וחי עם אשתו וילדיו בעוני וברחקות. וכך קרה, שהפריץ העשיר ביותר בארץ, השוע ראדזיביל, עלה לארץ־ישראל כדי להשתטח על קברי קדושים ולבקש מחילה על חטאיו. הוא חזר הביתה דרך איטליה — והיה חסר לו כסף בדרך. כדי שלא יגיע לכלל בושה בעיני בני־מינו, לא פנה השוע אל פריץ, אלא דווקא אל רב והציג לפניו את מצוקתו. ברצון רב הלווה ר' שמואל־יהודה לשוע סכום גדול של כסף ולא רצה כלל לשמוע דברי תודה. לפני שנסע לדרכו שאל ראדזיביל את הרב שמא יש לו קרוב משפחה בפולין. כאשר שמע, שבנו של הרב מתגורר בפולין, הוא מיהר ורשם את שמו ואת כתובתו, ואמנם לא שכח אותו. בהגיעו לבריסק, הוא ציווה להביא לפניו את האיש הצעיר ואף העניק לו כל טוב. מן הזמן הזה שפר מזלו של ר' שאול והשפעתו גאתה וגברה מעלה מעלה עד שהגיע לכס המלכות.

ג.

כאשר יהודי הוא עשיר, ואף חשוב ומקובל בחוגי הפריצים ואפילו בעיני המלך — מצטברים לעומתו גם שונאים. וכך קרה גם לר' שאול. יהודים בבריסק נתמלאו קנאה וחיפשו דרכים כיצב לגרום לו נזק. ההלשנות לא הועילו, גם לא הצליחו

לפגוע בעסקיו, ועל כן גברו והלכו הקנאה והשנאה וכמעט והגיעו עד כדי אסון. שונאי ר' שאול ידעו, שיש לו בת יפה והם דאגו להודיע זאת למשרתי הארמון, שחיפשו שידוך למלך שהתאלמן.

שם הנערה היה חנה. היא מצאה חן בעיני אנשי המלך, ואף נסיכה היתה, על כן נמנו וגמרו לקבוע את הלילה, שבו יוציאו אותה בכוח מבית־אביה ויביאו אותה לארמון המלך בווארשה.

פריץ אחד, שהיה ידירו של ר' שאול דאג להודיע לו בזמן, והוא החליט בו במקום להשיא את הנערה לאיש. מכל מקום היה ברור, שאיש לא יהין להציע למלך אשה נשואה, אשת איש.

אך היכן ניתן למצוא חת־שתיים חתן מתאים? באותם הימים כיהן כרב בבריסק הגאון הידוע ר' זלמן שור, מחבר הספר תבואת שור, יהודי בן שישים, שבדיוק בזמן הזה נתאלמן. ר' שאול גילה לרב הזה את הסוד והשביע אותו למהר ככל האפשר ולהתחתן עם הנערה. הרב מילא את רצונו של ר' שאול ואף זכה מאשתו הצעירה לבן, שנודע להלן כבן־תורה וגדול בישראל.

* * *

זה קיצור תוכנה של האגדה, כפי שהיא נרשמה בראשית המאה ה־18 על־ידי הרב מלייפניק. כידוע, לעולם אין אגדה קופאת על שמריה, אלא נעה ומתפתחת יותר ויותר; כל מספר, כל סבא וכל סבתא מוסיפים נופך משלהם בהוסיפם קומה־על־גבי־קומה מעשיות של עצמם וזולתם. וכך נפתרות קושיות שונות והאגדה משתזרת באגדות אחרות, המסופרות במקורן במקומות שונים על בני־אדם שונים. תהליך מעין זה עבר גם על האגדה אודות ר' שאול וְאֵהֵל. ברגע שהיא חרגה מגבולות השכל הטבעי והמספרים חדלו כלל להתחשב באמת ההיסטורית או בהסתברויות היסטוריות, אפשר היה להתפיח אותה בסיפורי נסים ונפלאות. וככל שהסיפור נעשה מופלא יותר ולא־יאומן־כ־ייסופר, הוא הפך יפה יותר ואף הלם יותר את סקרנות שומעיו בני המון־העם, וגם גרם נעימות רבה יותר לנכדיו של אותו "מלך פולין".

וכך, למשל, מבקש פלוני להסביר, מה פתאום רוצה הנסיך ראדזיביל לקום ולעלות לארץ־ישראל. הוא טווה סיפור ארוך אודות החטאים הגדולים של השוע ועל כוונתו לחזור בתשובה לעת זיקנה. פלמוני אינו יודע דבר על העלייה לארץ, והוא רק מספר, שראדזיביל נסע בעצם אל האפיפיור ברומא — ומשם הגיע במישרין לפאדואה.

גם התמונה בבית הרב מוצגת באופנים שונים. אחדים מספרים, שהנסיך הופיע לפני הרב לבוש בבגדי־מלכות למען להוכיח לרב מניה־וביה, שפריץ מן הגדולים ניצב לפניו. אחרים מספרים, שראדזיביל עמד דווקא לפני ביתו של הרב קרוע־ובלוע (כי הוא היה הרי בעל־תשובה). אך ברגע שקם מִשְׁב־רוח והעיף את החולצה המלוכלכת שלו, השגיח ר' שמואל־יהודה על חזהו החשוף של האיש ענק־צלב מן היקרים ביותר ומיד הסיק, שעומד לפניו שוע גדול. אחרים קושרים את הפגישה של הרב עם הנסיך ראדזיביל בסיפור אודות

עלילת-דם ומספרים, שהרב ניצל את הביקור, כדי להוכיח לו, שהיהודים אינם זקוקים כלל לדם נוצרי.

גם הסיפור עם הבת עולה באורח שונה מפי מספרים שונים, אפילו שמה אינו זהה בכל סיפור: מספר אחד קורא לה חנה, מספר אחר — הינדה'לה או הנה'לה. וכך צומחת האגדה לאורך ולרוחב, ומי יכול כלל לשער מה תהיה דמותה בדורות הבאים וכיצד היא תישמע מקץ מאות שנים.

אולם להיסטוריה אסור לחכות עד אשר האגדה תיבנה לתפארת. היסטוריה ואגדה — אמת ודמיון — אינם ידידים השרויים בכפיפה אחת. ככל שהאגדה מתרחקת מן האמת, מן הזמן הנכון ומן המקום הנכון, מבקש המחבר ההיסטוריון להשיב אותה אל המקום שממנו היא צמחה, כדי שיוכל לחקור ולדרוש במדויק, ככל האפשר, לתלוש ממנה את הענפים המיותרים, שצמחו ונטפלו אליה במרוצת השנים הודות לדמיון הפורה של מאות מוחות, ולהציגה כפי שהיתה באמת, במקום שהתרחשה ובזמן שהתחוללה.

בבואנו לחקור מתוך נקודת-ראות זאת את האגדה הנ"ל, הרינו שואלים, לאמור: (1) כלום היה היה אי-פעם איש ששמו שאול וְאֵהֶלָּא? (2) אם כן — מי הוא היה? (3) היכן הוא חי ומתי? (4) האומנם הוא היה מלך? (5) מה היא האמת בדבר הנסיך ראדזיביל? (6) מה ערכו של הספר גדולת שאול?

3

הדמות ההיסטורית

קיימים שני מקורות בעברית מן התקופה בה אמור היה לחיות ר' שאול, המזכירים את שמו:

(א) מכתב של הרב המפורסם והסופר ר' יהודה-אריה ממודינה אל ר' פנחס הורביץ בקראקוב;

(ב) לוח שהוצמד אל עזרת הנשים בבית-הכנסת בעיר בריסק, מלפני שהצאר ניקולאי הראשון (מלך בשנים 1825–1855) פקד להחריב את בית-הכנסת כדי להקים במקומו את המצודה.

במכתב מכונה ר' שאול 'הנשיא כמו"ה [כבוד מורנו הרב] שאול קאצינאלבוגין, ואילו על גבי הלוח הוא מכונה 'הקצין מ' שאול בן הגאון מ' שמואל יהודה מפדווא'.

בתעודות הממלכה, כלומר בניירות השונים, הנמצאים מן הזמן הזה, הוא מכונה פשוט 'שאול יודיטש', כלומר בנו של יהודה, ורק בנו, הרב מבריסק, חותם 'מאיר ואהל'.

ר' שאול קצנלנבוגן הוא, כאמור, בנו של הרב מפאדוואה. סבא זה היה יהודי מגרמניה (מוצאו מן העיר קצנלנבוגן בנאסאו), שבילה את שנות הנעורים שלו בפולין בישיבות הגדולות ביותר ורק אחר-כך היגר לאיטליה, ושם נשא לאשה את בתו של הרב מפאדוואה ר' אברהם הלוי מינץ ואף ירש בסופו של דבר את משרת הרבנות מחותנו.

לאחר מותו של ר' מאיר עלה למשרת הרבנות בנו, ר' שמואל-יהודה, שהחזיק בה עד יום מותו בשנת ש"ז לפ"ק (1597).

כפי שניתן לראות, היתה ארץ פולין על ישיבותיה המפורסמות ידועה היטב במשפחת קצנלנבוגן, ואין כלל להשתומם, שר' שמואל-יהודה שלח את בנו לפולין. יתר על כן, ר' שאול לא היה היחיד בזמנו, שהפליג במסלול הזה, אל אותה ארץ. אנו מוצאים עדויות על נדידה ניכרת של יהודים מאיטליה וטורקיה (יהודים ספרדים) לפולין. בזרם ההגירה הזאת היו רופאים וטוחרים, אשר הקימו קהילות שלמות בקראקוב ובלמברג. כל רופאי-הבית של מלכי פולין (ר' שלמה אשכנזי, ר' שלמה קליפרי וכו') ושל פריציה (יש"ר מקאנדיה) מוצאם מארצות הדרום. בעיר זאמושץ קמה בתמיכתו והגנתו של השוע הפולני והשר המפורסם יאן זאמויסקי מושבה ספרדית גדולה למדי, שניהלה עסקי סחר ביין יווני ופירות מיוון. הצעיר ר' שאול נדד בגל ההגירה לפולין יחד עם ספרדים אחרים והגיע לבריסק. בימים ההם היתה בריסק הקהילה היהודית הגדולה ביותר בליטה, ובה גם נמצאה הישיבה הגדולה ביותר. פרטי חייו להלן עדיין אינם ידועים לנו. דבר אחד ידוע: הוא נשא לאשה, כאמור, את בתו של ר' דוד דרוקר (שמה הפרטי היה דבורה) ונולדו להם 11 ילדים.

כפי שנראים הדברים, לא נשאר ר' שאול זמן רב חבוש ליד הגמרא, אלא פנה אל המסחר, ולכל הנכון, בתנופה רבתי. במחוז ליטה היתה קיימת מימים ימימה מסורת של סוחרים יהודים גדולים וכן מוכסנים וחוכרי מכסים, מיסים, מחסומי-דרך, מעות וכו'. בימי המלך זיגמונד הראשון (1506–1548) היה ידוע יהודי, אברהם בן יוסף (יזופוביץ), שהיה בנקאי החצר ולאחר שהתנצר — הפך גם לשר-האוצר. אחיו שלא התנצר, מיכאל בן יוסף, גם הוא היה בנקאי בחצר, ובימי המלך זיגמונד אוגוסט היה היהודי ר' אברהם ברודאווקא הקבלן וחוכר של כל עסקי המעות והחלפתן בארץ ליטה.

סוחר גדול בממדים כאלה היה גם ר' שאול. עסקיו המסועפים עם הממלכה ועם הפריצים היו מפורסמים. ניירות-הממלכה הליטאיים מלאים ברישום הסכמים מהסכמים שונים, שהוא חתם בעסקי יערות, מלח, מכסים, מיסי-דרכים וכו'. בשנת 1578 החלו בליטה מחדש להרתיח ולרקוח מלח. מפעל ההרתחה נמצא בעיר קאידאן ור' שאול היה הקבלן שלו. הסופרים שלו ישבו בתוך בית-החרושת והשגיחו על אריות המלח בחביות והובלתן לאורך הנהרות בוג וויסלה עד לזוארשה, טורון ודאנציג. את העסק קיים ר' שאול במשך שנתיים, באשר רשום שהחל מן ה'20 במרץ 1580 הוא עבר לידיהם של שלושה יהודים אחרים מבריסק. מאחר שהוא היה בעל מקצוע במלח, פנה ר' שאול אל בורות המלח המפורסמים בוויאליצ'קו ליד קראקוב. ההכנסה היתה מנת חלקו של הוויאליצ'קה של קראקוב פוטר זבורובסקי ומטעמו ניהל את העסק יהודי, ששמו היה יונה, חתנו של רופאי-הבית המפורסם של המלכה בונא — ר' שמואל בן משולם. ר' שאול נכנס לעסק זה כשותף והוא אף פיתח אותו בתנופה. ייצור המלח היה אצלו כלי-כך זול, עד כי היה כדאי להוביל את הסחורה בדרך הנהר ויסלה לסטנז'יץ ומשם בעגלות לבריסק לבתי-המסחר הליטאיים. תמורת טרחתם נטלו השותפים 20 פרוטות על

כל 15 חביות. בישיבתו בקראקוב (בוויאליצ'קו לא היתה קהילה יהודית) לא הזניח ר' שאול את עסקיו בבריסק, והוא המשיך להחזיק בחכירה את כל ההכנסות של הסטארוסטה מבריסק, כגון הכנסות ממחסומי־דרך, מן הנהרות, טחנות־הקמח, זיקוק היי"ש, הבירה, היין וכו'.

בהסכם־ההחכרה מיום ה־11 בפברואר 1588 רושם המלך זיגמונד ה־3 את הדברים הבאים:

"בהמלצת הפריצים הגדולים שלנו והוויז'ודים, ששיבחו מאוד את הגינותו של היהודי מבריסק שאול יודיטש, שהכניס כסף רב לאוצר־הממלכה בימי מלכותם של קודמינו המהוללים, שחבשו את כסא המלכות הפולני־ליטאי, בשכלו, הגינותו וכשרונו, ובאופן מיוחד בענייני מכסים ומיסיו־דרכים... ולאות תודה, הרי אנו מוסרים לידיו בחכירה למשך 10 שנים את ההכנסות מן המבצר שלנו בבריסק...". הביצוע למעשה של העסקים הגדולים דרש מידה רבה של תבונה וטאקט, ובייחוד נוכח העובדה, שכל סופריו, גזבריו ועסקניו של ר' שאול היו יהודים, ואילו משלמי הכסף היו על־פי רוב נוצרים, מהם גם פריצים. מדי פעם פרצו סכסוכים בין שכיריו לבין הפריצים — ובבריסק התייצב נגד ר' שאול הבישוף של לוצק, שדעתו קבעה בענייני דת והוא הניא את הנוצרים מלקנות יי"ש בַּמְשָׁרְפוֹת ופקד עליהם לא לשלם מכסים במחסומי־הדרך ובשערי העיר. צרות רבות גרם כומר זה לר' שאול, ושותפו לעסק, פלוני ר' יוסף, סבל עוד יותר ממנו. אך ר' שאול תמיד מצא מוצא. השפעתו בחצרות הפריצים הגדולים היתה רבה. ובאשר היה כאן עניין בהכנסות של אוצר־המלוכה, הוא על־פי רוב זכה במשפטים והפך להיות תקיף חזק יותר משהיה. המלך סְטֶפֶן באַטוֹרִי (1576–1586) העריך אותו הערכה רבה, ואילו יורשו — זיגמונד ה־3, שדווקא לא היה בין אוהבי־ישראל, גם הוא נהנה משירותיו והעניק לו את התואר הגבוה ביותר, שיהודי יכול היה להגיע אליו בימים ההם, התואר של משרת־החצר.

הפקודה בעניין ההעלאה בתואר נרשמה, יחד עם תעודות חשובות רבות אחרות וציוני זכויות, בספר המכונה 'מטריקה ליטאית', המצוי עד היום בארכיון הממלכתי בוילנה. את הספר הזה העתיקו בהדפסה בכרך הראשון של 'אָקטִי יוזשנוי אַי זאַפֶּרנוי רוסיי' (תעודות רוסיה הדרומית והמערבית). בהוראה שנתפרסמה ב־7 ביוני 1589 כותב המלך בסגנון הנמלץ הישן ובלשון הרוסית (קליינרוסיש) לאמור: "...ובאשר ראינו את החריצות הנדירה של הנתין שלנו, את היהודי מבריסק שאול יודיטש, הרינו מעניקים לו את התואר 'המשרת שלנו', כדי שיוכח בחסד הרב המוענק לו על־ידינו. בה בשעה אנחנו משחררים אותו אישית, וכמו כן כל קנייניו ורכושו מן התלות בשיפוט הפקידות העירונית והכפרית, ללא כל הבדל אל אחה מעמד הם שייכים... מכל הפקידים הרינו משחררים אותו במכתבנו זה, אותו וכל אשר לו, והרינו הופכים אותו להיות חופשי ובלתי תלוי עד יום מותו, זאת אומרת: אין עליו שום חובה לעמוד או להשיב תשובות בשום עניין, גדול כקטן, הן בדיני ממונות והן בדיני קנסות, לפני שום איש ושום שופט, בשום עיר ובשום מחוז. אסור גם לעצור או להפקיד דבר מרכושו או חפציו, בתיו או ממונו, וגם אותו אישית אסור לאסור, לשפוט ולהעניש. חובתו למסור דין־וחשבון על מעשיו ולהתייצב

היא רק כלפינו בלבד, מלכו ואדוניו, ורק בית־הדין שלנו מותר לו להזמין אותו להתייצב לפניו" — וכו'.

* * *

זהו הצו הנוגע לר' שאול, וזהו גם מכתב־היוחסין, שעליו מסתמכים צאצאיו. כאשר אנו באים לבחון את מכתבו זה של המלך ומשווים את תוכנו אל מכתבים דומים שנכתבו ונתפרסמו בזמן ההוא, הרינו רואים בעליל, שאין מכתב זה מיוחד ויוצא מן הכלל. עוד בימי זיגמונד ה־1 קיבלו בנקא־החצר הידועים והמוכסנים זכויות־יתר דומות: ר' אברהם מפוהם, ר' אפרים פישל בן משה, רבני הארץ: ר' משה בן אפרים פישל ור' שלום שכנא. בימי המלכים זיגמונד אוגוסט וסטפאן באטורי: הצורף יעקב עזרא מקראקוב, ר' יצחק בן נחמן מלמברג וכן הלאה. וכל כתבי זכויות־היתר כתובים באותו נוסח: המלך משחרר את היהודי מרשות השיפוט של כל השופטים ואוסר על כל נגיעה ופגיעה ברכושו.

מכאן ניתן להסיק, שזכות־היתר, שיהודי הזמן ההוא העריכו אותה הערכה רבה כל־כך, וכך גם עד היום הזה, העניק המלך לא כל־כך לטובת היהודי, אלא בעיקר לטובת עצמו ולטובת הקניין הממלכתי. בזמנים שהבטחון היה מעורער לא היה שום יהודי מוגן מסכנת רצח והפקעת רכוש או גזילתו. בקלות רבה הוא יכול היה ליפול לידיו של פריץ כלשהו, שהיה יכול 'באורח חוקי' לפגוע בו ולאמלל אותו. ומפני שהיהודים העשירים האלה החזיקו בידם קניינים ממלכתיים, הם קיבלו מידי המלך את התארים ואת 'מכתב הברזל' כדי שקניינים אלה לא ילכו לאיבוד. מובן מאליו, שמכתב מעין זה העניק מידה רבה של כבוד, והוא הועיל מאוד ליהודי בעסקיו האישיים והציבוריים. מעלתו של יהודי כזה בקהילה שלו, ואפילו בכלל־ישראל בפולין, נחשבה ביותר. הציבור היהודי היה גאה על 'משרת המלך', שהיתה בידו האפשרות להתייצב לפני מלכים ושרים, ולא היה צריך לפחד מפני איש.

* * *

ר' שאול, הסוחר הגדול ויהודי־החצר, העשיר והתקיף, הפך להיות איש חשוב ומכובד בקהילה שלו וכן בכלל ישראל בארץ ליטה. בהיותו ראש הקהל בבריסק הוא ערך משפט שנמשך שנים נגד המאגיסטראט המקומי, נסע ופנה לפריצים השונים, ביקש ומצא פרוטקציה אצל השופטים והשתדל לקבל את הנתונים הדרושים לו מן הארכיונים. מזה מאות בשנים סיפקה הקהילה בבריסק כרבע מכל הכנסות העירייה, כמו, למשל, ממפעל להתכת שעווה, מן המשקל והמאזניים העירוניים ומן המסֶפֶרָה העירונית. המלך זיגמונד ה־1 אישר את הזכויות בשנת 1529, אך לאחר שנתיים שכנעו אותו בני־העיר הנוצרים לחזור בו. ומן הזמן ההוא עשו יהודי בריסק כל מה שהיה לאל ידם כדי להחזיר לעצמם את הזכויות. המשפט הזה נמשך קרוב ל־50 שנים. ר' שאול חידש ועורר את התביעה והמלך סטפאן באטורי מינה ועדה בצו מן ה־10 בפברואר 1580, שהוטל עליה ליישב את הסכסוך הזה. ב־14 במרץ הזמינו חברי הוועדה [אוסטפי וולוביץ, הקנצלר הליטאי;

ניקולאי פאץ, הסטארוסטה של בריסק וקופרין; אדם פוֹצ'י, שופט־המחוז של בריסק) את נציגי שני הצדדים להופיע לפנייהם. את הקהילה היהודית ייצגו בעלי־בתים מכובדים אחרים ובראשם ר' שאול, ואילו את העירייה של בריסק ייצג ראש־העיר ואחרים מחברי מועצת העירייה.

העירוניים הנוצרים (המי־שצ'אנים) הציעו את זכויות־היתר שלהם. מצב היהודים היה גרוע יותר. בשרפה הגדולה בשנת 1568 נשרף הארכיון של הקהילה, וכן קשה היה להשיג מן הארכיון הממלכתי העתיקים דרושים. המשפט נמשך שנים אחדות. בסופו של דבר גזרו את הדין, לאמור: רבע מהכנסות העיר אינו מגיע לקהילה, אך מותר ליהודים לסחור ואף לעסוק בבעלי־מלאכה.

בשנת 1591 ניהל ר' שאול משפט נגד שופט־העיר, מפני שהוא גזר פסק־דין נגד יהודים ובתחום סכסוכים, שיהודים היו מעורבים בהם, על פי החוק הגרמני (מִמְגֶּדְבוּרְג) ולא על־פי החוק הפולני. נוסח זה גרם ליהודים נזקים רבים.

המלך זיגמונד ה־3 הוציא לפיכך צו ב־10 באוקטובר, שמכאן ואילך חייבים השופטים לשפוט בסכסוכים שיהודים מעורבים בהם אך ורק לפי החוק הפולני. מקץ שנה (ב־1593) התלונן ר' שאול בשם הקהילות בליטה ובשם היהודים בבריסק נגד ראש־העיר בריסק, שהוא מעוות בפירושו את זכויות היהודים הישנות בנוגע לדיני ממונות, וכן הוא מתערב בסכסוכים בין יהודים, שכלל אינם שייכים אליו. ב־14 ביוני 1593 פרסם המלך זיגמונד ה־3: "לפי בקשתו של משרת המלך שאול יודיטש" פירוש נכון של החוק, שדיני ממונות בין יהודים לבין עצמם שייכים אך ורק לבית־דין יהודי.

כל אותן הזכויות, שר' שאול השתדל להחזירן לחיים, פקדה הקהילה בבריסק לרשום ב'סומאריוס' (זכרון דברים) של תקנותיה וביקשה גם מן המלכים הבאים לאשרר את הכתוב. בתוך כל האישורים האלה מצוי המשפט הבא: "התלונן באזנינו המשרת שלנו, היהודי מן העיר שלנו בריסק, שאול יודיטש, בשמו שלו ובשם כל יהודי בריסק, ש...". על משפט זה שמו דגש הדורות הבאים, שהעלו על הנס את ההישג הגדול של ר' שאול לטובת הקהילה בבריסק לטובת כלל־ישראל. שמעו של ר' שאול חרג מהר מתחומה של העיר בריסק. שמו יצא לפניו ונפוץ בכל הארץ. כאשר נוסד האירגון של כל קהילות פולין־ווליטה, הידוע בשם ועד ארבע הארצות (1581), הרי גם ר' שאול השתתף בפעולה הזאת השתתפות פעילה מאוד. אין לנו, אמנם, ציון ברור בתעודות של 'ועד ארבע הארצות'. הפנקס של ועד זה הלך לאיבוד, כידוע. אך גם בהעתקות מן השנים ההן אין ציון לשמו. ניתן להישען על שני פרטים, דהיינו: בית־הכנסת בלובלין ומשקלו של בנו ר' מאיר בוועד הליטאי.

כל זמן שקהילות ליטה השתתפו ב'ועד ארבע הארצות' נסעו ציריהם (פרנסי הקהילות) שנה שנה ללובלין. שם הם ייסדו לעצמם בית־כנסת (רח' פּוֹדְזָאמְצ'ה 12), העומד על תילו עד היום הזה ונקרא בית־כנסת ה'רצים' (ראה לעיל, הערה 1), או בית־הכנסת של ר' שאול וְאֵהֶל. מאחר שאין לנו תעודות, לא נוכל להוכיח, שאמנם ר' שאול וְאֵהֶל הוא שבנה והקים בית־כנסת זה, או אפילו שהוא התפלל שם בימי הכנסים של 'ועד ארבע הארצות'. דבר אחר בטוח: מאות בשנים

שלטו בבית־כנסת זה צאצאיו, ועד היום נזכר שמו, כאמור, בשמחת תורה, בשעת ההקפות.

באופן ברור ניתן להצביע על המשקל הרב שהיה בוועד לבנו ר' מאיר, שהיה חתנו של הפרנס מקראקוב ובעל הייחוס הגדול ר' פנחס הלוי איש הורוויץ, קרוב משפחה של 'חסד לאברהם' ושל 'של"ה'.² את השידוך חתם ר' שאול עוד בתקופת עיסוקו בסחר־המלח שנחפר וזוקק בוויאליצ'קו והוא עצמו התגורר בקראקוב. ר' פנחס גם הוא היה למדן מופלג, ואילו אשתו הראשונה היתה נכדתו של המהר"ל מפראג, ואשתו השנייה — אחותו של רמ"א.³

שני המחותנים, כלומר ר' שאול ור' פנחס, מילאו תפקידים חשובים בפולין ושמותיהם יצאו לפנייהם הרחק על פני העולם ועד גבולות ארץ איטליה הגיעו. שם סיפרו כבר מזמן על ר' שאול נסים ונפלאות.⁴

בימים ההם (1604) העבירו לנצרות בכפייה את כל הילדים, והקהילה האומללה שלחה שליחים לכל פינות העולם לאסוף תרומות כסף, כדי לפדות את הילדים מן השמר. השליח ר' אליעזר מניצה הגיע לפולין, ומיד פגש את ר' פנחס בקראקוב, וממנו הוא הגיע לר' שאול לבריסק. בעזרתם של שני הנגידים האלה הוא הצליח לאסוף סכום יפה עד 1000 זהובי רייניש (גילדן רייניש). הוא מזכיר בתודה במכתביו את עזרתם. גם רבנים אחרים באיטליה כתבו מכתבים לפולין וביקשו את ר' פנחס "שישתדל יחד עם המחותן שלו הנשיא ר' שאול לאסוף את שארית הכסף ולשלוח לרומא, באשר האסון שם הוא גדול מאד."⁵

לא קשה להבין, שלפני בנו של אב כזה וחותרו של חם כזה היו פתוחים לרווחה כל השערים, ור' מאיר זכה בקלות במשרת הרבנות בבריסק. עוד בימי אביו רבה היתה השפעתו על הוועדים, ונדמה כי הוא אשם לא מעט בניתוק הקהילות בליטה מן הקהילות בפולין, והקמת הוועד הנפרד ליהדות ליטה (1623). ר' מאיר נתמנה להיות נשיאו של ועד זה (פרנס הוועד), ומי יודע אם הוא לא גרם לפילוג האירגון הפולני־ליטאי למען הכבוד הזה והכסא.

בפנקס ועד ליטה רשומה כבר בשנה הראשונה (1623) ההחלטה הבאה: "ומפני שר' מאיר איש זקן ואינו יכול לנסוע מן העיר הוחלט, שכל עוד הוא חי יתקיימו הכנסים של הוועד בבריסק. ובאשר ר' מאיר הוא היתר ואבן־הפינה ועיניה של כל ליטה פונות אליו, אסור לבחור לוועד שום אדם מקרוביו או מחותניו, כדי שלא יאלצו להרחיק את ר' מאיר מן הישיבות על־ידי הפלת גורל."⁶ ר' מאיר היה הראשון, שנשא את שם המשפחה וְאָהֵל.⁷ ומה בדבר אביו, ר' שאול?

נראה, שבשנותיו האחרונות הוא חי חיים שלווים בבריסק. הוא הקים שם בית־כנסת יפה, בית־מדרש, תלמוד־תורה, והניח קרן גדולה לתמיכה בקרובי משפחה עניים.

כאשר פרקו את בית־הכנסת ב־1840 לפי פקודתו של הצאר ניקולאי ה־1 (1796–1855) גילו בעזרת הנשים את הכתובת, שזו לשונה: "הקצין ר' שאול בן הגאון מ' שמואל יוצא מפאדווא בנה בית־הכנסת של נשים

לתורה ולתעודה, לזכר אשתו מרת דבורה ז"ל הצדקנית החסודה, בת (ר' דוד דר) וקר זלה"ה (זכרוננו לחיי העולם הבא) — טבת בשנת — בביתה — " לפי המסורת נפטר ר' שאול ב'1617 (שע"ז). לפי ברשאדסקי — ב'1622. את המצבה שלו לא מצאו עד היום הזה.

4

סיכום

זו אפוא דמותו של ר' שאול ואהל על-פי המקורות שניתן למצוא היום. ניתן לראות שהוא אמנם היה שר, מעין מלך בישראל, אך פעור מרחק רב בין היהודי עתיר הנכסים, שהוא 'מלך יהודי' כביכול, לבין המלך של פולין. מרחק זה, אף כל מרחק שהוא, אינו קיים בתחום האגדה וכך הפך המלך בהוראה האליגורית ('עשיר כמלך', 'מאושר כמלך', 'סתם מלך'), בבחינת מושג, למלך בשר-ודם, מלך פולין. וכאשר עשו כבר את הצעד הזה בדמיון, נאלצו בעקבותיו להמשיך: לבקש אחר סיבות, פירושים, הבהרות: מפני מה עלה ר' שאול על כסא המלכות בפולין. ולהלן הצטברו והלכו כל סיפורי-המעשיות אודותיו, פירושיהם ופירושי-פירושיהם.

וכאן עלינו להזכיר, שבימים ההם לא עבר כתר המלוכה הפולנית בירושה מאב לבן, ולא נתמלכה שושלת. לאחר מותו של המלך התכנסו כל הפריצים (השלאכטה) ובחרו יורש. ואם כבר בחרו, הרי אפשר היה לבחור גם ביהודי, יהודי עשיר והגון! האגדה היהודית לא ראתה ביהדותו של גיבורה מכשול בבחירה, וכך היא היתה גם מסוגלת לבחור את ר' שאול למלך. זה היה, כנראה, השלב הראשון בהתפתחותה של האגדה.

המספרים המאוחרים יותר היו בקיאים יותר ביחסים הפנימיים בפולין והבינו, שיהודי אינו יכול בדרך הרגילה להיבחר למלך. לפיכך הם הוסיפו את עניין 'היום המוגבל' ואת חילוקי-הדעות בין הבוחרים, שלא יכלו להגיע לעמק השווה עד התאריך הקובע. מכאן גם רעיון הבחירה 'עד ית מצוא'. וכך הפך ר' שאול למלך רק ליום אחד (ולילה אחד) — וזהו השלב השני.

השלב השלישי נוצר כתשובה לשאלה: מפני מה דווקא ר' שאול ולא יהודי אחר? לכאן משתלב הסיפור אודות הנסיך ראדזיביל. ואמנם חי בימים ההם בליטה שוץ בשם קארול מיקולאי ראדזיביל (סיארוטקה — היתום). בשנים 1582–1584 הוא הפליג לארץ-ישראל ובדרכו חזרה נשדד באיטליה ונאלץ ללוות כסף להוצאותיו. ההתנצלויות שלו היו ידועות בפולין, מפני שהנסיך כתב אותן בארבעה מכתבים ואף הדפיסן בספר, שראה אור בברונסבורג בשנת 1601 בלשון הלאטינית (ספריית קראשינסקי, וארשה, מס' 315, 27). ב'1603 הוציאו ספר זה לאור בגרמניה במיינץ (ספריית קראשינסקי, מס' 937, 23) ואחר-כך גם בפולנית ובלשונות אחרות.

תיאור זה מלמד אותנו כיצד שואבת האגדה מכל הצדדים, מבלי להבחין כלל בין אמת ללא-אמת. הנסיך מספר בפירוש, ששדדו אותו, את חבריו ומשרתיו, ושהוא חיפש באנקונדה בנקאי, כדי ללוות ממנו 100 קרונות. לאחר מאמצים רבים

הצביעו לו על סוכן של סוחר ונציאני ושמו קווינקטיליוס, והוא החליט להשאיר בידו מספר חפצים קטנים כמשכון (צלב, מעט אדמה מארץ הקודש, כפיס עץ מצלב הצלוב). את הפריטים האלה הוא הביא עימו מארץ־ישראל והם 'למזלו' נותרו בידו. לאחר משאו־ומתן מייגע הסכים הסוכן לקחת את הפריטים, והלווה לנסיך את הסכום המבוקש...

כפי שאנו רואים, לא התרחש העסק עם הכסף לא בוונציה ולא בפאדואה, אלא באנקונה. המלווה לא היה יהודי, ואילו המשכון היה כזה, שקשה להאמין שיהודי, קל וחומר רב, היה רוצה או מוכן לקבלו ולהכניסו לביתו.

מלבד כל זאת — יש כאן אי דיוק בכרונולוגיה: האגדה מספרת, שר' שאול היה צעיר דל אמצעים עד פגישתו עם הנסיך ראדזיביל, והוא ישב בבית חמיו. מן התעודות אנו למדים, שכבר בשנת 1578 הוא היה סוחר אמיד, שניהל עסקי־מלח גדולים, ואילו הנסיך ראדזיביל יצא לדרכו אל ארץ־ישראל רק בשנת 1582, והוא נשדד בשובו ביום ה'13 במרץ 1584, והגיע לניאָסוֹוִיז', אל ארמונו ב־7 ביוני 1584. בסיכומו של כל הנ"ל אפשר לומר:

ר' שאול היה שר גדול בישראל, היה מעורב בקשרים עם פריצים ואפילו עם המלך. בנו ר' מאיר, הרב מבריסק, ירש מאביו הון גדול וגם ייחוס וזכר מארץ־מולדתו איטליה. קראו לו כנהוג לקרוא ליהודי איטליה בכינוי 'לון', בגרמנית 'ול', שממנו נגזר הכינוי 'ואהל'.

בדורות הבאים לא הבינו את פשר השם וחיפשו את מוצאו במילה הגרמנית 'וֹהֶלֶן' (ביידיש, כאמור, וויילן), כלומר לבחור. וכך צירפו את התואר היהודי של ר' שאול: שר או נשיא עם הכינוי 'ואהל'. ועל בחירת המלך נבנתה האגדה היפה שסיפרנו לעיל.

כל יתר הפרטים הצטברו בהדרגה, באורח הרגיל, וכך היה יכול ר' פנחס, הרב מלייפניק, לספר בשנת 1733 את הסיפור האמיתי, שהוא שמע מפי אביו, ומאוחר יותר, מקץ 121 שנים (1854) יכול היה הירש אָדֶלְמַן לפרסם ספר שלם אודות המלך היהודי בפולין. ספר זה התקדש בעיני צאצאיו של ר' שאול, והם קנו את כל העותקים שלו. ואז הגיע אחד מניניו, שפקד להדפיס את הספר מחדש, לא לפני ולא אחרי שנת תרפ"ה (1925).⁸

כפי שהדברים נראים, לא מחקה מלחמת העולם הראשונה את האמונה, שר' שאול היה מלך בפולין...

הערות

- 1 רצים (לויפער) הוא הכינוי לפרָנְזִים, המהלכים ממקום למקום, בכפרים ובירידים, ועושים את מלאכתם. הפרונים העשירים (סוחרים הפרוות), לעומת זאת, הם בעלי חנויות ובתי־מסחר, ואין להם צורך לנוע (לרוץ) ממקום למקום.
- 2 שליה, ראשי תיבות של 'שני לוחות הברית', ספרו של ר' ישעיה הורוויץ מפראנקפורט (1630–1570), מן המקובלים. ישב בא"י, נפטר בטבריה.

- 3 המהר"ל – ליווא בן בצלאל (1520–1609), רב מפורסם ומפרש מדרשים. שמו נקשר באגדת ה'גולם'. רמ"א – ר' משה איסרלש, ראש ישיבה בקראקוב, מגדולי הפוסקים. חיבר ספרי קבלה והגות לנוסח של 'שלחן ערוך' (1530–1572).
- 4 הערת המחבר: כאשר נפטר אביו של ר' שאול ר' שמואל-יהודה, הספיד אותו ר' יהודה אריה דְמוֹדִינָא בזו הלשון: "...והבנים, כי הניח בן אשר שמוע אוזן שמענו היותו בעל בעמיו, נכבד מאד..." (מדבר יהודי, ויניציא שס"ב, 1602).
- 5 הערת המחבר: כתבי הרב ר' יהודה אריה די מודינא, בודאפסט 1609, איגרות מס' 205–207: "להשתדל גם־כן ובאמצעות הנשיא כמ"ה (כמשמעות הלשון) שאול קאצינאלבוגין יצ"ו (ישמרנו צורו וגואלו) מחותני עם הקהילה הקדושה בריסק, שנשלח גרבת האלף רייניש אשר התנדבו לקהל הנ"ל (רומי)..."
- 6 פנקס המדינה של ועד הקהילות הראשיות במדינת ליטה, תקנה 68, שנה 1623.
- 7 וָאֵהֶל – הוראת המילה 'איטלקי'. וואַלנוס הוא אגוז איטלקי. בפולנית קראו לכל יהודי איטלקי בכינוי 'וֹלוֹךְ' (וועטשטיין: 'מקור השם ואהל', עסטרייכישע וואַכנשריפֿט, 1910, מס' 34–35).
- 8 גדולת שאול – זכרונות, סיפורים והגדות על אודות הרב הגאון רבי שאול וָאֵהֶל, שהיה לפי מסורת העם מלך בפולאניא... יוצא מחדש במהדורא שניה עם הוספות שבט מיהודה שלשלת יחוסו של רבי שאול ואהל זצ"ל, מאת נינו ונכדו אריה יהודה-לייב לישיץ, וורשה, תרפ"ה, עם מבוא מאת פרופ' ד"ר מאיר באלאבאן.